

Karsten Brüggemann

**Eesti Vabariigi
loomine ning
„ühtse ja jagamatu
Venemaa“ lõpp**

Vene kodusõja Petrogradi
rinne 1918–1920

Tõlkinud Agur Benno

Originaali tiitel:

Karsten Brüggemann

Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und

unteilbaren Rußland“. Die Petrograder Front des Russischen

Bürgerkriegs 1918–1920

Wiesbaden: Harrassowitz, 2002

Tõlkinud Agur Benno

Toimetaja Aldur Vunk

Keeletoimetajad Katrin Ringo, Sven Maanso

Kaardid Reigo Rosenthal

Kaane kujundus Kadi Pajupuu

Küljendanud Erje Hakman

© Karsten Brüggemann ja kirjastus Argo, 2023

Tõlge eesti keelde © Agur Benno ja kirjastus Argo, 2023

Kõik õigused kaitstud.

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-25-7

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

EESSÕNA EESTIKEELSELE VÄLJAANDELE	11
I. SISSEJUHATUS	13
1. Allikad ja uurimistöö seis	24
II. EELDUSED: EESTI ISESEISVUS JA BALTI KÜSIMUSE RAHVUSVAHELISEKS MUUTUMINE	34
1. Rahvuspoliitika ja Vene revolutsioon.....	34
2. Bolševismivastase Petrogradi rinde kujunemine	44
2.1. Rahvusliku sõjaväe organiseerimine Eestis.....	44
2.2. Liitlaste Venemaa-poliitika ja Briti sõjaline abi Eestile....	47
2.3. Valge liikumine.....	52
2.3.1. Valge diplomaatia ilma Vene riigita	52
2.3.2. Petrogradi rinde idee.....	55
EESTI ISESEISVUSSÕDA (NOVEMBER 1918 – JUULI 1919)	61
III. EESTI SÕJAS: EESTI VABARIIGI ASUTAMINE	61
1. Eesti sõltumatus sõjaline tagamine.....	61
1.1. Punaarmee pealetung.....	61
1.2. Vene Põhjakorpus.....	64
1.3. Eesti sõjaväe loomine	72
1.4. Kindral Laidoneri „aktiivse kaitsesõja“ taktika	79
2. Eesti poliitiline konsolideerumine	82
2.1. Eesti Ajutine Valitsus	82
2.2. Asutav Kogu.....	93

3. Sõjaline koostöö Eesti ja Vene valgete vahel.....	99
3.1. Vene poliitika iseseisvas Eestis.....	99
3.2. Vastuolud Põhjakorpuse sõjalise juhtkonna asjus	109
3.3. Petrogradi vallutamine Eesti plaanides.....	120
3.3.1. Soome-Eesti läbirääkimised	120
3.3.2. Vene-Eesti läbirääkimised.....	123
IV. POLIITILINE JA SÕJALINE INTERVENTSIOON:	
PETROGRADI RINDE TEKE	129
1. Suurbritannia	129
1.1. Brittide kohalolek Läänemerel	129
1.2. Liitlased ja Petrogradi rinne	133
2. Vene valged.....	139
2.1. Vene delegatsioon Pariisi rahuläbirääkimistel ja Balti küsimus.....	139
2.2. Kindral Judenitš ja unistus Petrogradi rindest	149
3. Saksamaa jõupoliitika Baltimaades	163
3.1. Kindral von der Goltz Petrogradi rindel	163
3.2. Võnnu lahingu tähtsus	168
4. Eesti Tööraha Kommuun.....	176
4.1. Moskva marionettvalitsus Eesti jaoks	176
4.2. Eesti Tööraha Kommuun ja kodusõda Eestis	182
 VENE KODUSÕJA PETROGRADI RINNE	
(MAI 1919 – VEEBRUAR 1920).....	186
V. VÕITLUS PETROGRADI PÄRAST.....	186
1. Põhjakorpuse pealetung: kevad 1919.....	186
1.1. Eesti-Vene koostöö: pealtungi algus.....	186
1.1.1. Põhjakorpus enne pealetungi	186
1.1.2. Eesti ja rünnak Nõukogude Venemaa vastu	193
1.2. Ilma armeeta kindral: Judenitš ja Põhjakorpuse pealetung	199
1.3. Põhjakorpus ja vallutatud alad: vabastajad okupantidena	207

1.3.1. Balahhovštšina.....	209
1.3.2. Homutovštšina	214
1.4. Eesti-Vene suhete teravnemine.....	221
1.4.1. Krasnaja Gorka ja Põhjakorpuse konflikt ingerlastega.....	222
1.4.2. Neidhardti afäär.....	232
1.4.3. Laidoneri loobumine Põhjakorpuse ülemjuhatuses.....	236
2. Liitlaste sõjaline missioon:	
Petrogradi rinde stabiliseerumine	238
2.1. Vene sõjaväe ümberorganiseerimine:	
Judenitš kui lootuste kandja.....	238
2.1.1. Kindral Gough ja Vene kindralid	238
2.1.2. Põhjakorpus ja uus ülemjuhataja.....	242
2.1.3. Lagunemisilmingud Petrogradi rindel.....	247
2.1.4. Loodearmee ja liitlased	251
2.2. Loodevalitsuse asutamine:	
geniaalne käik või diletantlik farss?	253
2.2.1. Vene poliitiline opositsioon.....	253
2.2.2. Judenitši „poliitilise konverentsi“ lõpp.....	255
2.2.3. Poliitiline teravnemine Petrogradi rindel	257
2.2.4. Demokratiseerimine ülalt	264
3. Siserinne: pinged ja konfliktid valgete leiris	273
3.1. Loodearmee: pidev juhtimiskonflikt.....	273
3.1.1. Narva <i>contra</i> Pihkva	273
3.1.2. Juhtimis-, varustamis- ja haldusprobleemid.....	283
3.2. Loodevalitsus: kõigi rinnete vahel	289
3.2.1. Loodevalitsuse sihid	289
3.2.2. Konfrontatsioon valitsuse ja armee vahel	295
3.2.3. Loodevalitsuse propaganda.....	301
3.2.4. Sisemine valge kodusõda Petrogradi rinde pärast	309
3.3. Eesti ja Vene valged: antibolševismi ja iseseisvuse primaarsuse vahel.....	314

3.3.1. Eesti ja Loodevalitsus	314
3.3.2. Sõda või rahu	321
3.3.3. Läbirääkimised bolševikega ja sõjaväe hoiak.....	327
4. Loodearmee pealetung: sügis 1919	335
4.1. Viimane šanss: Judenitš mängib <i>va banque</i>	335
4.2. Petrogradi väravate ees:	
Loodearmee peatne sõjaline triumf?.....	346
4.2.1. Pealetung.....	346
4.2.2. Eesti sõjaväe osalus.....	356
4.3. Eesti soodes: Loodearmee agoonia	361
4.3.1. Narva jõest üleminek.....	361
4.3.2. Petrogradi rinde likvideerimine.....	368
VI. POLIITILISI TAGANEMISI JA SÕJALISI	
INTERVENTSIOONE: PETROGRADI RINDE LÕPP.....	377
1. Suurbritannia angažeeritus Baltimaades	377
1.1. Liitlaste interventsiopoliitika lõpp.....	377
1.2. Briti eskaadri tegevus Läänemerel	383
2. Vene valged.....	387
2.1. Koltšak, Judenitši pealetung ja Soome küsimus	387
2.2. Petrogradi rinde lõpp ja valge liikumine	394
3. „Bermontiaad“	399
3.1. Vene Vabatahtlik Läänearmee	399
3.2. Bermonditi rünnak Riiale	405
4. Tartu rahu.....	411
4.1. Sõda rahu pärast	411
4.2. Relvarahust rahulepinguni	416
VII. LÕPPVAATLUSI.....	419
LÜHENDID	431
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	436
ISIKUNIMEDE REGISTER	489

Сегодня «красные», а завтра «белые» – Täna „punased“, ent homme „valged“ –
Ах, не матери! Ах, не цветы! Ah, vali sõnu! Värvid või miskit!
Людшики гнусные и озверелые, Inimrämps, ilge ja loomastund,
Мне надоевшие до тошноты. Öökimiseni ära mind tüüdanud.

Сегодня пошлые и завтра пошлые, Täna alatud ja homme alatud,
Сегодня жулики и завтра те ж, Täna sulid ning homme kah,
Они, бывалые, пройдохи дошлые, Need kaabakad, vilunud ja vastikud,
Вам спровоцируют любой мятееж. Mistahes mässu ette võtavad.

Идеи вздорные, мечты напрасные, Ideed jaburad, unistused totrad,
Что в «их» теориях – путь к Божеству? Kuhu jääb nende juttudes jumalik?
Сегодня «белые», а завтра «красные» – Täna „valged“, ent homme „punased“ –
Они бесцветные по существу. Nad on tegelikult värvitud.

Igor Severjanin, „Ülevõõbatud“ („Крашенные“)
Toila, 1919

EESSÖNA EESTIKEELSELE VÄLJAANDELE

See raamat põhineb minu ulatuslikul tööl Tallinna, Tartu, Moskva, Peterburi, Bonni, Marburgi ja New Yorgi arhiivides 1990. aastatel. Raamatu algse versiooni esitasin 1998. aasta lõpus doktoritööna Hamburgi ülikoolile. See uurimus on eelkõige panus endise Vene impeeriumi aladel toimunud revolutsioonisõdade uurimisse. Üldiselt nimetatakse neid sõdu kokku „Vene kodusõjaks“. Oma fookusega Petrogradi rindel aastatel 1918–1920 täitis minu doktoritöö 2002. aastal ilmudes teatud lünga lääne ajaloo teaduses. Seda tõestasid ka tollal ilmunud arvustused.

Järgnenud aastatel, kui olin tegev Tartu Ülikooli Narva kolledžis, toetas selle tollane juht Katri Raik raamatu eesti keelde tõlkimise mõtet. Erinevatel põhjustel see projekt tollal kahjuks ei teostunud. See, et kirjastus Argo pakkus end nüüd minu enam mitte päris verivärsket tööd eesti keeles välja andma, rõõmustab mind seda enam, sest näitab, et uurimus pole oma tähtsust kaotanud.

Siiski tuleb osutada sellele, et tõlkeks oluliselt lühendatud ja hoolikalt läbitöötatud teksti polnud võimalik täielikult ajakohastada. Just Eesti ajaloo teadus on andnud pärast 1998. aastat aastate 1918–1920 kohta mitmeid uusi uurimusi – sealhulgas seoses Tartu rahu 100. aastapäevaga 2020. aasta veebruaris – ja seda oli vaid osaliselt võimalik eestikeelse versiooni jaoks ära kasutada. Ma püüdsin tõlkeversioonis vähemalt osaliselt viidata töödele, mis on ilmunud kuni 2020. aasta kevadeni. Minust jääb kommenteerimata diskussioon sõjajaloo kirjutamise üle, mis puhkes eesti ajaloolaste seas

2022–2023. Eelkõige andku kolleegid Igor Kopõtin, Arto Oll, Ago Pajur ja Reigo Rosenthal mulle andeks, kui ei suutnud nende uurimusi seda väärivas mahus kasutada. Fundamentaalseid muutusi minu töös polnud aga vaja teha – ning Vabadussõja põhjalikku sotsiaal- ja kultuuriajalugu tuleb kahjuks ikka veel oodata.

Andres Adamson ja tema kaastöötajad kirjastuses Argo olgu nende põhjaliku töö eest käsikirjaga südamest tänatud. Koostöö tõlkija Agur Bennoga kulges rõõmustavalt kooperatiivselt. Hea meelega meenutan ka tihedat koostööd 1990. aastate alguses Tallinnas Rein Helme, Indrek Jürjo ja Peep Pillaku, aga ka Sirje ja Jüri Kivimäega. Juba esimesed arhiivitöö kogemused Maneeži tänaval 1993. aasta sügisel olid unustamatud.

Jäeb üle loota, et ka Eesti lugejaskond võtab huviga vastu Vabadussõja ajaloo asetamise suuremasse regioon- ja rahvuste-ülelisse konteksti.

Karsten Brüggemann
Tallinn, juuni 2023

I. Sissejuhatus

Сегодня «белые», а завтра «красные» –
Они бесцветные по существу.

Igor Severjanin, „Ülevõbatud“
ТОИЛА, 1919

Tüdimus, mida „luuletajate kuningas“ ja „egofuturist“ Igor Severjanin tundis laastava sõja ning Vene revolutsionääride ehk „punaste“ ja nende vastaste „valgete“¹ suhtes, ilmneb selgelt tema luuleridades. Elades Eestis Toilas oli ta selles raamatus kirjeldatavate sündmuste tunnistaja ning võib oma 1919. aastast pärineva luuletusega olla rahva seas laialt levinud meeleolude kroonik. Severjanini silme all vajus Tsaari-Venemaast järelejäänud osa kaosesse ja anarhiasse, samas kui Eestil õnnestus Vene revolutsiooni tulemusel pääseda riikliku iseseisvuse ja uue eksistentsi päästvale kaldale. Vaid mõned üksikud revolutsioonijärgsete sõdade võitlusväljad suutsid seda protsessi, *ancien régime*'i allakäiku ja rahvusliku demokraatia tõusu, nii vahetult peegeldada kui endise paljurahvuselise impeeriumi loodekubermangud koos tõmbekeskuse Petrogradiga (endise Peterburiga). Vene kodusõja mõiste alla koonduvad 1917. aasta järgsed sõjalised kokkupõrked ei olnud ainult võitlus revolutsiooniliste bolševike ja

¹ Värvisümboolika tekke kohta vt KATZER, Die weiße Bewegung, lk 2–5.

nende vastaste vahel. Lazar Lissitski tuntud plakat aastast 1920 „Punase kiiluga löö valgeid“ peegeldas kahemõõtmelisust, millest sai üks maailma esimese sotsialistliku riigi alusmüüte. See, muidugi ülekantuna ka antibolševistlikus propagandas leiduv idealiseeritud eraldusjoon hea ja kurja vahel iseloomustab aastail 1917–1922 endistel Vene keisririigi aladel toimunud sündmuste traditsioonilist retseptiooni. Uuemad uurimused vastustavad seda dihhotoomset vaadet ning lisavad sinna varjundeid.¹ Sama vähe kui „valge“ oli ainult „valge“, oli ka „punane“ ainult „punane“ – konfliktid olid selleks liiga „värvikirevad“ ja bolševike vastased liiga heterogeensed.² Mitte ilma põhjusega ei langenud Venemaa mittebolševistlikud parteid nende kahe pooluse vahel sügavasse kriisi. See oli Vene ühiskonna atomiseerumise üldine sümbol, viide sellele, et parteipoliitika oli oma tavapärase veenmisjõu kaotanud. Sõjaväelased võtsid 1918. aasta lõpul kõikidel bolševismivastastel rinnetel juhtimise üle ka poliitilisel tasandil; vastaspoolel tagas sõjaväeline distsipliin ka revolutsiooni kaitse. Vastupanu mistahes valitsemisvormile sai olla vaid sõjaline. Näide sellest on niinimetatud rohelised – ettearvamatud, tihti anarhistlike, kuid alati talupoeglike mõjutustega partisaniliikumised, kuhu oli suur juurdevool eri armeede desertööride arvelt.³

Sõda oli kõikjal: Vladimir Brovkin eristab mõisteid „rindesõda“ punaste ja valgete vahel, „tundmatu kodusõda“ roheliste vastu ning „nähtamatu kodusõda“, mida nii punased kui ka valged pidasid mittebolševistlike vasakpoolsete vastu.⁴ Sellest skeemist jääb välja „rahvuslik sõda“, kõigi suurvenelike suundumuste võitlus vana impeeriumi

¹ BROVKIN, Behind the Front Lines; KATZER, Die weiße Bewegung.

² Selles töös kasutatakse mõistet „valged“ sünonüümina bolševismivastaste jõudude kohta üleüldse, vastavalt allikate keelekasutusele. Kitsamas mõttes tähistatakse „valgetena“ mitte ainult Oktoobri-, vaid ka Veebruarirevolutsiooni vastaseid, mille sees moodustab Vene tsaaririigi poliitiline ja sõjaline eliit „valge liikumise“ tuuma. PEREIRA, Сибирь, lk 6–8.

³ BROVKIN, Behind the Front Lines, lk 145–146, 154–155. Rohelisi oli rohkem kui punaseid ja valgeid kokku.

⁴ BROVKIN, Behind the Front Lines, lk 191. Mõiste „unknown civil war“ pärineb väljaandest RADKEY, Unknown civil war.

killunemise vastu, mis võttis uute rahvusriikide kujunemisel Kesk- ja Ida-Euroopas üha enam riikidevahelise sõja kaju – kuni Poola-Vene sõjani 1920–1921 välja. Lagunenud paljurahvuselise impeeriumi rahvad mängisid selles vägivalda pitsarit kandvas tohuvabohus oluliselt konstruktiivsemat rolli kui enamik vene kildkondi. Samas kui perifeeria kasutas keskuse jõuvaakumit sellest lahkulöömiseks, suurendas see teisalt kaost, mis oli iseloomulik kogu selle teise *smuta*, uue „suure segadusteaja“ jaoks, nagu neid sõja-aastaid 17. sajandi alguse eeskujul nimetatakse.¹ Teisalt püüdsid erinevad rahvad luua neile vastuvõetavaid ja vägivaldavabasid alasid koos uute identifitseerumistunnustega. Jättes kõrvale samuti nagu Venemaagi sõtta uppunud Ukraina², on rahvuste ajalugu Vene kodusõjas veel kirjutamata.

Vaakumisse, mille 1918. aasta novembri relvarahu endast maha jättis, sisenesid Eesti ja Läti rahvuslikud jõud. Poliitiliselt integreeriv revolutsioon Baltimaades³, st traditsioonilisele Vene monarhia legitiimsusele selja pööramine ning omaenda rahvusliku integratsiooni loomine, oli alanud juba 1917. aasta Vene revolutsioonidega. Nagu Christopher Read osutab, elas sellel aastal tõepoolest iga sotsiaalne grupp, iga regioon, iga küla, aga ka iga rahvus läbi omaenda revolutsiooni.⁴ See alul regionaalse autonoomia poole püüdlev protsess jõudis endise impeeriumi loodeosas iseseisva Eesti Vabariigi ja Läti Vabariigi väljakuulutamisega vastavalt veebruaris ja novembris 1918 oma esialgsesse tippu. Riigi loomise lõpuks eduka protsessi jaoks oli ülioluline võidukas sõjaline konfrontatsioon sakslaste ja venelastega.⁵

¹ HILDERMEIER, Geschichte der Sowjetunion, lk 134. Mõiste *smuta* selgituseks vene kultuuris vt LOTMAN, Механизм Смуты.

² PROCYK, Russian Nationalism and Ukraine.

³ Selle mõiste kohta vt GEERTZ, The Integrative Revolution, lk 108–109, 111, 128–129. Geertz kasutas seda „political normalisation of primordial discontent“ (lk 129) protsessi kohta Kagu-Aasias. Ta tugines niisiis kaugelt „algematele“ ühiskondadele, kui see oli Eesti 1917. aastal. „Integratiivse revolutsiooni“ vallandajatenä nimetab ta püüdlust modernse ja efektiivse omariikluse poole ja sellega seotud otsingut avaliku (st „maailma“ poolt tunnustatud) omaenda identiteedi järele. Selles tähenduses ongi seda mõistet siin kasutatud.

⁴ READ, From Tsar to Soviets, lk 1.

⁵ Vt SUNY, Nationality and Class, lk 235–236.

Seejuures olid need uued riigid sõjaliselt ja majanduslikult liiga nõrgad, et välisabita püsima jääda. Ilma välisabita oleks ka Eestit oodanud „riigi kokkuvarisemine ja kommunistide võit“.¹ Nõukogude Venemaa oli kohe pärast relvarahu läänes tühistanud Brest-Litovski rahulepingu ning plaanis sõjalist läbimurret Baltimaade sadamatesse. Vastavalt Compiègne'i vaherahule liitlasjõudude käsul Baltimaadesse bolševismivastase „kaitsena“ jäänud Saksa okupatsiooniar mee tõmbus veel 1918. aastal siiski tagasi Riiga ja hiljem Kuramaale. Saksamaa kohalolu ei olnud Läti riigile 1919. aastal mitte abi, vaid lausa otsene oht. Eesti kaitsmine oli pärast sakslaste lahkumist jäänud aga eestlaste endi hooleks. See olukord pakkus Esimese maailmasõja võitjatele – esmajoonel Suurbritanniale – võimaluse astuda vastu nii Saksa ülemvõimupüüdlustele kui ka bolševike kasvavale jõule. Nii väga kui Eesti seda peagi varustussaadetistes avalduvat brittide sekkumist ka ei oodanud, ei jätkunud sellest siiski Tööliste-Talupoegade Punaarmee (Рабоче-крестьянская Красная Армия) rünnakule vastuseismiseks. Eesti Vabadussõda algas Vene punaste üksuste poolt Vene valgete Põhjakorpusele (Русский Северный Корпус) Pihkvamaal osutatud survega. Põhjakorpuse eesmärk oli tsaaririigi vana pealinna Petrogradi tagasivallutamine.

Just siin peitub Vene kodusõja Petrogradi rinde eripära. Valgete jaoks oli ka loodes eesmärk taastada territoriaalne *status quo* 1914. aasta seisuga – kaasa arvatud Eesti ja Läti, ja seda vaatamata sõjalisele koostööle eestlastega, mille algust tuleb vaadelda Eesti Vabadussõja raames. See, et koostööd jätkati ka pärast Eesti territooriumi vabastamist ja kindlustamist, oli põhjustatud rahvusvahelisest tähelepanust, mis oli vahepeal olukorrale Baltimaades ja Petrogradi rindel osaks saanud. Saksa üksuste jätkuv kohalolek Kuramaal põhjustas liitlaste sõjalise missiooni saatmise Baltimaadesse. See omakorda andis Eestile signaali oma sõjalist aktiivsust Vene-vastasel rindel mitte lõpetada, kui ei tahetud riskida liitlaste poolehoidu kaotamisega. Teisalt tähendas siinse rinde lähedus vanale

¹ EVA II, lk 168.

Vene pealinnale tohutut külgetõmbejõudu erinevate bolševismivastaste jõudude jaoks. Narvast on Neeva metropolini vaid umbes 150 km ja kohe Narva jõe taga läks Eesti Vabadussõda vahetult üle Vene kodusõjaks.

Vahepeal Baltimaadesse pärale jõudnud liitlaste sõjaliste diplomaatide toetusel algas oktoobris 1919 otsene sõjaline *showdown* Peterburi värvate ees. 1. juulil 1919 oli nimekas ilmasõjaaegne Vene väejuht Nikolai Judenitš (1862–1933) Loodearmeeks (Северо-западная армия) ümbernimetatud Vene väekoondise juhtimise üle võtnud.¹ Uurijad on seni vaevu tähelepanu pööranud küsimusele, milline tähendus oli kodusõja Petrogradi rindel võitlusele võimu pärast Venemaal. See, et 1919. aasta oktoober oli valge liikumise ajaloo emotsionaalne kõrgpunkt, ei tulenenud mitte ainult Moskva ohustamisest kindral Anton Denikini vägede poolt, mis olid toleks ajaks jõudnud Moskvast umbes 300 km kaugusele. Samal ajal seisis Judenitši Loodearmee 21. oktoobril veel vaid napilt 20 km kaugusel Talvepaleest Neeva kaldal.

Petrogradi sümboolset tähendust ei tohi alahinnata. Bolševike jaoks kehastas see „revolutsiooni hälli“ ja ka valgete jaoks sümboliseeris see palju rohkem kui Moskva impeeriumi keskuse võimu ja hiilgust, mis tuli iga hinna eest tagasi vallutada. Aleksandr Kuprin, kes elas oktoobris 1919 Gatšinas, läks valgete saabudes nende poolele ja andis koostöös kindral Pjotr Krasnoviga välja Loodearmee ajalehte Приневский Край (Neeva-äärne Kant), on püstitanud Petrogradi vallutamise emotsionaalsele tähendusele „valge ürituse“ jaoks kõige ilmekamana kirjandusliku monumendi:

„Sõdur hüüab mulle: Vaadake vaid, vaadake vaid, härra leitnant: kuplid, kuplid! Ma vaatan suunda, kuhu ta sõrm osutab... ja päike tõuseb just parasjagu... Ma vaatan, ja mu härrad, Issand Jumal! –

¹ Kuni oma nurjumiseni Petrogradi all oktoobris 1919 oli Judenitš olnud kiidetud ja kõrgete autasudega dekoreeritud sõjakangelane, „one of the most successful First World War commanders“. MAWDSLEY, Yudenich, teoses *The Blackwell Encyclopedia of the Russian Revolution*, lk 396. Tema nimega olid seotud Vene võidud Kaukaasia rindel aastail 1915–1916. Tema karjääri üksikasjade kohta vt Генерал-от-инфантерий Николай Николаевич Юденич.

tõepoolest särab seal Iisaku katedraali kuppel, graatsiline, ainus kogu maailmas.“¹

Tõepoolest polnud mõlemad bolševismi keskused sõjaliselt enam kunagi suuremas ohus kui neil 1919. aasta oktoobripäevadel. See, kui kiiresti „valge tont“ siiski möödus ja Punaarmee jälle olukorra peremeheks sai, ei näita mitte ainult Kremli revolutsioonilise võimu tugevust, vaid ka valge liikumise nõrkust. Eesti soodes tüüfusse lõppenud Loodearmee traagiline epopöa demonstreerib valgete nurjumise üldisemaid jooni: erimeelsused poliitilistes eesmärkides, kompromissi- ja kommunikatsioonivaegus ning Venemaa revolutsioonijärgse olukorra mittemõistmine. Valgete sisemised vastuolud Judenitši juhitud Petrogradi rinde küsimuses kujutasid endast otsekui külma sõda ning näitlikustavad vana süsteemi poliitilise ja sõjalise eliidi isiklikest tülidest ja kadedusest kantud heterogeensust.

Eesti ühiskonna jaoks olid aastad 1917–1920 kantud vahetust sõjakogemusest omaenda territooriumil. 1918. aasta novembrist, Keskriikide kokkuvarisemisest alates pidid eestlased omaenda vastutusel kandma sõjapidamise koormat. Parlamentaarsete struktuuride moodustumise taustal olid iseseisvuse esimesed kuus kuud täidetud kaitsesõjast Nõukogude Venemaa agressiooni vastu. Viimases oli sõjalise kõrval ka sisepoliitiline komponent, sest Punaarmee kaitse all püüti luua Moskvast sõltuvat Nõukogude Eesti marionettvalitsust. Punaarmee taganemisega Vene aladele oli kodusõja oht Eestis tõrjutud.

Eesti rahvuslik revolutsioon oli Vene revolutsioonide järg. Kui Eesti ja Venemaa arengud hiljemalt 1918. aastal lahknesid, oli see vahepeal kokkusobimatuteks muutunud tunnetuste tulemus: eestlased ei näinud end ei Venemaa rahvaste pere ega ainult ühe klassi osana; eestlaste osalus Vene kodusõjas ei olnud nende jaoks enam „rea *vene* samasuste konflikt“.² Nende jaoks seisnes küsimus nüüd oma riikliku iseseisvuse kaitsmises, ükskõik kas „valgete“ või „punaste“ vastu. Seda mõistsid vaid vähesed Vene valged. Viimaste strateegiline

¹ KUPRIN, Купол св. Исаакія Далмацкаго, lk 82.

² BROVKIN, Behind the Front Lines, lk 7. Autori kursiiv.

ja logistiline sõltuvus Eesti sõjaväest kujutas endast muide veel ühte Petrogradi rinde eripära. Ühelgi teisel Vene kodusõja rindel ei sõltunud valgete ellujäämine sel kombel revolutsioonijärgsest reaalsusest, siin konkreetselt Eesti iseseisvusest. „Ühtne ja jagamatu Venemaa“ lagunes nende silme all. Pingelised suhted eestlastega aitasid oluliselt kaasa, et Loodearmee suutis oktoobris pealetungi alustada. Vaid Petrogradi vallutamine oleks valgetele tagasi andnud jõupositsiooni, millest lähtudes oleksid nad sobival hetkel suutnud taastada territoriaalse olukorra *status quo ante* 1914. See asjaolu oli eestlastele hästi teada. Selle tõendiks on teravad vastuolud Eesti poliitilises ja sõjalises juhtkonnas sõjalise koostöö pärast Loodearmeelega. Omaenda iseseisvuse kangekaelse kaitsmise primaarsus läbis eestlaste suhteid nii Vene valgetega kui ka lääneliitlastega. Sisepoliitiliselt täitis Eesti juba 1919. aasta aprillis läbiviidud Asutava Kogu valimistega ühe liitlaste nõutud demokraatliku miinimum-eelduse.

Sõja lõpule eelnes eestlaste välispoliitiline paradigmuuutus. Kui esialgu oli Tallinn lähtunud lootusest saada Pariisi rahukonverentsi raames liitlaste *de jure* tunnustus, pidi ta hiljemalt 1919. aasta suvel aru saama, et seda takistasid nende kohustused Omskis valgete „ülemvalitsejaks“ (верховный правитель) tõusnud admiral Aleksandr Koltšaki ees. Eesti välispoliitika uued teed ei viinud enam Pariisi või Londonisse, vaid Moskvasse. Rahvakomissaride Nõukogu (Совнарком) Vladimir Lenini eesistumisel meelitas omalt poolt Eestit tunnustamisega – ja rahuga. Selles mõttes oli Eesti iseseisvuse kindlustumine punaste võidu vahetu tulemus Vene kodusõjas.

Juba tulenevalt oma geograafilisest asendist keskusega vanas pealinnas tõmbas Petrogradi rinne endale suurt rahvusvahelist tähelepanu.¹ Mitte kusagil mujal polnud Lääne-Euroopaga suhtlemise võimalused paremad kui siin. Sellele vaatamata on Nikolaus Katzeril paradoksaalsel kombel õigus, kui ta räägib valgete isoleeritud

¹ Seda toonitas viimati GURJEV, Агитационно-пропагандическая деятельность, lk 18.

positsioonist Baltimaades.¹ Sellal kui Siberis – tšehhoslovakkide leegioni tuntud erandiga – ei mänginud mittevene sõjalised formeringud mitte mingisugust iseseisvat rolli ja lõunas oli Denikini teine rinne Ukraina vastu algusest peale selge², oli olukord loodes põhimõtteliselt teistsugune. Nagu ei kusagil mujal pidid Vene valged Eestis pörkuma postimperiaalsele faktile, et alles äsja põlatud „tšuhnaad“ (alaväärstav nimetus eestlaste ja soomlaste kohta) olid neist poliitiliselt ja sõjaliselt üle. Oma sõltuvusega Tallinnast ei suutnud valged kuidagi leppida. Ilma nende kuust kuusse tugevnevate „võõrustajata“ oleksid nende väljavaated sõjaliseks eduks Petrogradi suunal samas olnud nullilähedased. Seetõttu olid nad sunnitud tegema vähemalt taktikalisi järeleandmisi, eelkõige Eesti Venemaast eraldumise küsimustes. See viis Judenitši omakorda tõsisesse konflikti oma Pariisi ja Omski võitluskaaslastega, kes arvasid, et ei tohi loovutada jalatäitki Venemaast 1914. aasta piirides oma endistele Balti provintsidele.

Veelgi suuremal määral olid aga isoleeritud need Vene poliitikud, kes püüdsid loodepiirkonna eeldatavale sõjalisele diktaatorile Judenitšile konkurentsi pakkuda. Eestlaste nõul neist inimestest 1919. aasta augustis Briti sõjaliste diplomaatide poolt moodustatud Loodevalitsus (Северо-западное правительство) oli valge liikumise seas uunikum. See murdis valge ürituse ajaloos üldiselt jälgitava trendi sõjalise diktatuuri suunas. Isegi kui see demokraatlik eksperiment ei suutnud lõpuks Loodearmee hukust päästa, jääb see ikkagi märkimisväärseks kui ainus ametlik Vene valgete hääl, mis loobus Eesti sõltumatus tunnistamisega „ühtse ja jagamatu Venemaa“ loosungist. Kellegi teise puhul ei taba poliitilise isoleerituse mõiste rohkem märki kui Vene Loodevalitsuse ministrite puhul Eesti pealinnas.

Uurijad on alahinnanud Eesti olulisust Petrogradi rinde jaoks, aga teisalt ka Vene kodusõja mõjusid Eesti iseseisvusele. See oli Eesti

¹ KATZER, Die weiße Bewegung, lk 242.

² SMELE, Civil War in Siberia, lk 295–296; BROVKIN, Behind the Front Lines, lk 100–101.

sõjaline ülemjuhatus, mis Vene valgete Põhjakorpusel üldse võimaldas Vene territooriumil pealetungile asuda. Ilma Eesti toetuseta oleks Petrogradi rinne jäänud Judenitšile vaid unistuseks. Teisalt olid need Eesti diplomaatilised esindajad Lääne-Euroopas, kelle järjekindlalt esitatud soov, et liitlased Eestit *de jure* tunnustaksid, tõi „Balti küsimuse“ ikka ja jälle Pariisi rahukonverentsi päevakorda. Nende kõrvale astusid alates 1919. aasta suvest aina enam liitlaste sõjalised esindajad Baltimaades, eelkõige nende sõjalise missiooni juht Soomes ja Baltimail kindralleitnant Hubert Gough.

Tuleb selgitada, kui väga Eesti positsioon Petrogradi rinnet mõjutas. Nii on näiteks Briti katse rinnet Loodevalitsuse loomisega demokratiseerida taandatavat Eesti taotlustele. Sümptomaatiline võiks olla ka Loodearmee lõpp. Saatuse iroonia tahtis, et Loodearmee riismed kaitsesid 1919. aasta detsembris taas koos Eesti sõjaväega noore vabariigi piire Punaarmee eest – ja, relv käes, kinnitasid sellega „ühtse ja jagamatu Venemaa“ lõppu.

Selle siin vaid vihjatud „Balti virvarri“ kõiki rindejooni pole lihtne eristada. Käesolev uurimus kasutab selleks allikatele orienteeritud, dekompositsoorset topelperspektiiviga meetodit. Ühelt poolt seisab keskpunktis valge armee saatuse Eestis ning koos sellega Vene kodusõja sündmused kolmes põhjapoolses Läänemere-äärses riigis – Soomes, Eestis ja Lätis. Teisalt tuleb vaadelda Eesti riigi stabiliseerumist, st selle sõjalist kindlustumist Vabadussõja jooksul. Need fookused seotakse omavahel sõjalise koostöö küsimusega eestlaste ja Vene valgete vahel, mille aluseks oli esialgu bolševismivastasus. See integreeriv jõud siiski nõrgenes paralleelselt Eesti olukorra paranemisega. Detailselt vaadeldakse Eesti-Vene koostöö vastuolusid ja huvide konflikte, mida iseloomustavad Eesti tugevnemine ja samaaegne Vene valgete nõrgenemine. Samaaegselt jõudude nihkega eestlaste kasuks suutis ka nõukogude võim end Venemaal kasvavalt konsolideerida. Nende arengute pinnalt jõuti tulemuseni, millega veel 1918. aasta lõpus polnud üldse arvestatud: Nõukogude Venemaa ja Eesti rahupepinguni Tartus veebruaris 1920. Alles nüüd oli valgete kaotus täielik ja Eesti iseseisvus – küll napiks kahekümneks aastaks – kindlustatud.

Selle rahulepinguga, esimese diplomaatilise aktiga Moskva revolutsioonilise rahvakomissaride nõukogu ja ühe kapitalistliku riigi vahel lõppesid nii Eesti iseseisvussõda kui ka Vene kodusõda selle Petrogradi rindel.

Paljud küsimused jäävad siiski vastuseta. Näiteks on revolutsiooni „sõnavara“, st eesti keele roll eestlaste rahvusliku eneseteadvuse kujunemisel ja iseseisva riigi loomisel, veel läbi töötamata; sellel alal on muidugi Eesti kolleegid kompetentsemad. Eesti riigi tekke uurimine lingvistiliste meetoditega tasuks end kindlasti ära, oli ju üle 90 protsendi eestlastest juba 19. sajandi lõpuks kirjaoskajad. Omaenda keele kui rahvusliku identiteedi aluse avastamine saksakeelse ülemkihi ja venekeelse halduse taustal oli ära toimunud ammu enne Esimest maailmasõda. See oli kindlasti üks eeldusi Eesti kui kujutletava terviku arenguks.¹

Olgu siinkohal rõhutatud, et sotsiaalajaloolised aspektid tulevad jutuks vaid vihjamisi: puuduvad vastavad eeltööd peale nõukogudeaegsete püüdluste Vene eeskujude järgi revolutsioonilist eesti töölisklassi konstrueerida. Just mikroajaloo alal, eelkõige „väikese inimese sõja“ uurimises, puuduvad varasemad tööd. Eesti rahvusriigi keskset küsimust – miks ei jooksnud Eesti sõdurid 1919. aasta jaanuaris äkitselt enam rindelt koju?, kust tuli nende äkiline ohvrivalmidus „rahvusliku eesmärgi“ jaoks? – saaks hinnata vaid oletuslikult. Üks asi võiks siiski selgeks saada: kui Edgar Höschi järgi identifitseerisid soomlased end sellal osalt vähearmastatud idanaabritest eristumise kaudu², siis eestlased mõtestasid end rahvusena peamiselt vastandumise kaudu traditsioonilisele baltisaksa ülemkihile ja (1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal) Saksa riigile. Idapoolne naaber Venemaa muutus alles pärast Oktoobrirevolüt-

¹ Vt JAHN, Patriotic Culture in Russia, lk 172; B. ANDERSONI „kujutletava kogukonna“ parameetri järgi ei moodustanud Venemaa rahvust. Eesti riigi loomise eelduseks tuleb lugeda omaenda rahvusteadlikkuse arengut, kuigi viimane ei pidanud tingimata viima rahvusriigi tekkeni. Vt JANSEN, Rahvuslusest ja rahvusriikide sünnist Baltimail; KARJAHÄRM, Eestlaste regionaalse identitsuse ajaloo; *IBID.* Eesti rahvusluse ideed; *IBID.* Balti küsimus Vene poliitikas; FEEST, Entstehung der estnischen Nation.

² HÖSCH, Die kleinen Völker, lk 25; vt LEHTI, A Baltic League, lk 519.

siooni *ex negativo* identiteeti tekitavaks faktoriks: nüüd nägi Eesti end kahe ekspansionistliku jõu poolt survestatuna ning hakkas sarnaselt oma lõunapoolse naabri Lätiga välja arendama uut regionaalset identiteeti, mille ühendavaks põhielemendiks oli Läänemeri – kui tol hetkel ainus Lääne-Euroopaga¹ ühenduse pidamise võimalus.

Erinevate „Balti virvarri“ takerdunud rahvuslike ja poliitiliste gruppide huvid ja eesmärgid olid paindlikud ja neid tuleb uurida, arvestades sündmuste kronoloogiat. Liitlaste ühist Venemaa-poliitikat või ka ainult brittide selget Baltimaade-poliitikat polnud olemas. Mingit märki konstantsusest ei paku ka Nõukogude Venemaa sammud, kui jätta kõrvale udused ideed või ideoloogilised eeldused, nagu näiteks maailmarevolutsioon. Kõigi osapoolte levinuim tegevuspõhimõte oli rohkem või vähem pragmaatiline reageerimine sündmustele Balti püssirohutünnis. Kuigi Vene valgete kohta võib arvata, et nende kõige mõjuvõimsamates ringkondades unistati enamasti „ühtsest ja jagamatust Venemaast“ 1914. aasta piirides (eranditeks Poola ja Soome), ei välistanud see tegelikkuses regionaalseid taktikalisi kõrvalekaldeid. Kui omakorda Eesti riigi loojate jaoks kehtib vähem eeldus, et nad järgisid oma iseseisvuse kindlustamise primaarsust, ei takistanud ka see ajutist koostööd Vene valgetega. Eestlaste ja Vene valgete sõjalise koostöö põhialuseks olnud bolševismivastatus domineeris Moskva-vastases võitluses vaid pinnapealselt. Madalamal tasandil määras toimuvat üha selgemini tüli vana impeeriumi püsijäämise küsimuses ühelt poolt eestlaste ning teisalt valgete ja punaste venelaste vahel. Tartu rahuga kehtestas end viimaks 1918. aastal kõige vähem tõenäolisena tundunud koalitsioon: imperiaalse paljurahvuselise riigi sedavõrd ebavõrdsete pärijate revolutsioonijärgne „rahumeelne kooseksisteerimine“. Vana impeeriumi loodesos oli Vene revolutsionisõdade „võitjatel“ bolševikel ja eestlastel muude protagonistide ees üks eelis: neil mõlemal oli oma, konkreetselt määratletud positiivne eesmärk. Pärast kuut sõja-aastat sai poliitiliseks esmavajaduseks rahu.

¹ LEHTI, A Baltic League, lk 129–130, 517.